

Катарина БЕГОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

КО ЈЕ ЈАРАЦ ЖИВОДЕРАЦ? (МОГУЋА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА У ОКВИРУ ЈЕЗИКА, КУЛТУРЕ И МИТОЛОГИЈЕ)¹

У раду се анализира митолошка фигура демонскога јарца познатог као *јарац живодерац*, који се на српском и ширем јужнословенском простору доводи у везу са различитим фолклорним формама. На основу анализе вербалне формуле, која се везује за јарца, као и упоредног религијског и етнолошког материјала, реконструише се његов митолошки карактер следећим редоследом: света/жртвена животиња соларног божанства (↔ култ ватре) ↔ жртвена животиња / демон у словенском култу плодности (↔ култ ватре) → деградација у представу словенског ђавола.

Кључне речи: *јарац живодерац*, прецедентни исказ, фолклорна формула, историја српскога језика, етномитологија.

У усвајању језика на вишим нивоима кључно је савладавање културних и традицијских концепата изражених језиком који се учи. У томе контексту, надамо се да ће филолошка, етимолошка и етномитолошка анализа једне од занимљивих појава у српској народној свести вишеструко осветлити богатство нашег етно-националног бића, али и сложеност реконструкције културе и мита путем језика.

¹Чланак представља у малој мери измењену и допуњену верзију рада „Ко је јарац живодерац? (Могућа интерпретација у оквирима етномитологије)”, објављеног у: Dobriková Mária (ур.), *Percepčia nadprirodzena vo frazeológii* (Slavofraz 2019), Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2019, 374 с., 55–62.

1. Тема рада

1.1. Јарац живодерац познат је говорницима српског и хрватског говорног простора, у различитим варијантама, као лик из дечјег фолклора – из народних дечјих песмица (Курт 1901: 484), из различитих варијанти народне приповетке (Караџић 1870, додаток 13; Ваљавец 1890: 285–286; Плохл Хердвигов 1868: 112–113; Папратовић 1940: 162–163; Смичиклас 1911: 297–298), у загонеткама и као игра речи, затим као игра физичке издржљивости (Сикимић 1999: 347). За њега се везује фолклорна формула „Ја сам јарац живодерац жив клан не доклан, жив сољен не досољен, жив печен не допечен! Зуби су ми као колац прегришићу те као конац!” (Караџић 1870).² Уп. и варијанте из прознога текста: „Ја сам јар недодар; imam glavu kô malj, imam noge kô štap, imam rogove kô vile: ako ti izađem napođe, zgazit ću te kô pile” (Смичиклас 1911: 298), околина Осијека; „Ја сам магарац³ kozodaras, imam rogove kao vile, probost ću te kao pile!” (Папратовић 1940: 162), Ђаково, Славонија; „pol me odrtine pol me kosmatine; tak te vritnem kak ti dlaku, tak te vgriznem kak ti repu”⁴ (Ваљавец 1890: 286), околина Вараждина.⁵

Ваља поменути да је у последњој наведеној варијанти протагониста приче ован. У једној од варијаната ован се назива *прчем* (друго име за јарца) (Плохл Хердвигов 1868: 113). Д. Перић (2014: 191) закључује да је могуће да је прича првобитно подразумевала лик јарца, а да се касније он супституише у неким крајевима ликом овна. Томе у прилог иду и сужејне структуре приповедних варијанти које аутор анализира, као и чињеница да се у европском контексту у овој улози јавља коза (Грим 2014, бр. 36). Додајемо да су приповетке у Плохл Хердвигов 1868 и Ваљавец 1890 са кајкавског говорног простора, а код Словенаца, хрватских кајкаваца и северних чакаваца *јарцем* се назива ован (s. v. *jarac*, РЈАЗУ), а јарац се назива псл. апелативом *козел* (s. v. *kozьль*, ЕССЈА). И јарац и ован су рогате животиње које су имале истакнуту улогу у соларном култу и култу

² У *Српском рјечнику* наводи се нешто другачија формула: „Ја сам јарац живодерац, жив дрт не одрт, жив печен не испечен (у једној игри)” (Караџић 1818: 174). Етнографска грађа сведочи о игри издржљивости, која подразумева да се деца окаче ногама о мотку и висе наопако док други изговарају формулу. Ако које дете падне, „од јарца постаје магарац” (Мијатовић 1907: 201, према Сикимић 1999: 247).

³ Д. Перић (2014: 190–191) нас обавештава да је у питању грешка у приповедању; информатор је девојчица која се, према речима сакупљача, „вјегојатно у казивању забунила” (Папратовић 1940: 163). Томе у прилог говори синтагма *јарац козодарац* која фунгира као еквивалент *јарцу живодерцу* (s. v. *козодарац*, РСАНУ).

⁴ Још је Џ. Фрејзер (1992: 388–394, 457–461) упутно на везу Диониса и са биком и са јарцем, а тракијски дионизијски култ оставио је значајан траг код балканских Словена. С тим у вези не чуди варијантност рогатих животиња на балканском простору.

⁵ За преглед различитих извора в. Сикимић (1999: 347–348).

плодности код Срба и Хрвата (уп. коледаре код Срба, звончаре у Истри, машкуре у Међимурју итд. у Зечевић 2008: 72, 90–91).

1.2. Пошто варијантност прознога текста остаје ван граница рада, у кратким цртама наводимо сиже варијанте приповетке коју је записао Вук Караџић:

Баба и деда имали су два сина и две снахе, у домаћинству само једног јарца. Редом га сваки члан домаћинства води у шуму да брсти, према патријархалном обрасцу: млађа, па старија снаха, млађи, па онда старији син, баба, а на крају и деда. Сваки пут кад се врати из шуме јарац лаже да му стављају брњицу, и да не може да брсти. Када јарац уради исто и старцу, човек се изнервира, закоље га, одере и стави на ражањ. Јарац скочи са ражња и побегне у шуму, у лисичју рупу. Део приповетке који следи уклапа се у схему приче са животињама. Из рупе не могу да га истерају различите животиње јер их плаши формулом: „Ја сам јарац живодерац, жив клан недоклан⁶ [...]”. Из рупе успева да га истера јеж, који му одговара речима: „Ја сам јеж, свему селу кнез, савићу се у трубицу, убошћу те у гу*ицу⁷”.⁸

2. Јарац живодерац у језику

Сама именичка синтагма са центром *јарац* и атрибутивом *живодерац* контекстуално је ограничена на формулу за коју се везује. Носилац је културне информације, познате матерњим говорницима српскога језика, и тиме улази у категорију прецедентног исказа (Маслова 2007: 53). Колокацијски је стабилна и функционално стоји на граници између онима и апелатива. Служи идентификацији јединственог појма, али зна за варијантност (уп. поменуте еквиваленте *јар недодар* и *јарац козодарац*). Остварује експресивну функцију сликовитошћу именице *живодерац*, која је постигнута народном етимологијом. Наиме, именица *живодерац* постала је суфиксацијом од именице *живодер*⁹, *чија је грм. основа послужила*

⁶ У Вуковим наводима пише *не доклан*, а према важећем *Правопису српскога језика* Матице српске негација се бележи заједно са трпним придевом – *недоклан*.

⁷ Јавља се и варијанта са лексемом *зубица*, која је прилагођена дечјем опусу (Перић 2014: 188).

⁸ На везу између јарца живодерца и козе из бајке браће Грим (2014: 119–126) упутио је Н. Нодило (1981 VI: 14). Бајка у којој се препознаје варијанта приче о јарцу мање је сурова – коза је острижена, није (жива) одрана. У немачкој бајци није забележена формула којом коза тера животиње, већ њен демонски лик карактеришу црвене очи које сијају у мраку (Грим 2014: 123).

⁹ Ваља поменути и да је мотивна лексема *живодер* посведочена као презиме 1348. године (s. v. *Живодеръ*, Даничић 1861–1864) а с обзиром на значај заната именованог апелативом (који претходи личном имену), треба је сматрати прасловенским наслеђем. *Живодер* је посведочен у јужнословенским и источнословенским језицима, а у западнословенским за ову лексему зна само словачки (што би се могло тумачити руским утицајем јер се у осталом

као творбена основа на коју смо додавањем суфикса *-ац* добили изведеницу *живодерац*. Пошто је примарно значење лексеме *живодер* 'онај који дере кожу са животиња' (s. v. *živoder*, РЈАЗУ), народном етимологијом је реинтерпретирано значење као карактеристика пацијенса – живодерац више није онај који дере кожу са животиња, већ онај који је жив одран.¹⁰ Сама суфиксација је у служби риме.¹¹

Све ове особине синтагму стављају на руб фразеолошког корпуса српскога језика.¹² Међутим, синтагма нема функцију секундарне номинације којом се изражава експресивни став колектива према именованом појму – уп. функцију фразеологизма код Д. Мршевић-Радовић (1987: 15–20), већ примарне номинације, која експресивност постиже вероватним реинтерпретираним значењем изведенице *живодерац*. Интересантна је паралела која се са функционалног аспекта може повући између ове синтагме и паремема, које у анализи малих фолклорних форми означавају слободно место „u stratifikaciji imenica na apelative i onime kada je u pitanju folklorni tekst” (Сикимић 1996: 15).

3. Синкретична симболика јарца живодерца

3.1. Веза јарца (и рогатих животиња уопште) са култом плодности код Словена, нарочито улога рогате животиње у култу плодности на балканском простору, на који је утицао тракијски култ Диониса, добро је позната.¹³ Д. Перих (2014) један од могућих обредних предлогака приповедног сижеа о јарцу живодерцу (а онда и порекло фолклорне формуле

зсл. корпусу не јавља). Синоним лексеми *живодерство* на зсл. простору огледа се у псл. лексеми **kozodbra* (чеш. *kozodre* ж. р. 'шкуродерство'; ст. полск. *kozodra* 'живодерство') (**kozodbra*, ЕССЈА). Њено историјски примарно значење је занимање, а секундарно јесте шинтер, али и мучитељ, и то значење мучитеља такође је заједничко свим језицима у којима је лексема посведочена.

¹⁰ Употреба лексеме *живодер* у датом контексту не мора бити последица само народне етимологије – може бити мотивисана и колективним сећањем на ритуалну радњу комадања јарца као жртвене животиње у словенскоме култу плодности, са којим се лик јарца и приповедни сиже повезују (Екерт 1988: 62–65).

¹¹ То се види и у поменутој формалној варијантности: *јарац живодарац*, *козодерац*/*козодарац*.

¹² О категоријалним особинама фразеолошке јединице в. Мокијенко 1989: 5; у србистици Мршевић Радовић 1987: 11–24 и Вуловић 2015: 25.

¹³ Литература о овом питању је изузетно обимна. Основне податке в. у Иванов/Топоров 1974: 180–216, где уп. и осталу литературу; о леснику и његовим особинама уп. Зечевић 2008: 221–224, а о јарчјем лику (и лику рогате животиње уопште) у обредној игри колеле и вези са тракијским култом Диониса в. такође Зечевић 2008: 72–115. Јарца као централну животињу у словенском култу плодности фиксира и језик – уп. етимологију лексеме *јарац* (ЕССЈА 8: 181).

заstraшивања) види управо у словенском култу плодности.¹⁴ Хипотезу заснива на рашчитивању приповедног сижеа у кључу *храњење – убијање – васкрсавање* (Перић 2014: 188), који је применљив на приповетку и представља варијанту универзалне схеме у вези са обредима жртвовања. Осим могуће везе приповедног сижеа са ритуалним радњама код Словена (Иванов/Топоров 1974: 187–189), истичемо и да псл. израз **dъrati kozq* има вероватно ритуално порекло и да значи комадање жртвене животиње (Екерт 1988: 62–65). Доступни етнолошки подаци, међутим, не везују лик живодерца само за култ плодности, већ упућују на симболички синкретизам и везују га и за култ ватре.

3.2. У часопису *Вила* објављена је 1868. године у неколико делова приповетка *Бугари старог кова* Љ. Каравелова. У делу приповетке забележена је фолклорна формула у следећем контексту: ковач Циганин седи поред ватре и кује ексере окружен својим помоћницима, који меховима распирују ватру. Сви певају: „Клан клан не доклан, | дран дран недодран, | уши ми са лопатури, | зуби ми са иглитури, | очи ми са тарлуци: | кого стигна, того бодна, | кого бодна, крв пушта” (Каравелов 1868: 172).¹⁵ Словеначки извори бележе још један драгоцен податак – у једном пастирском обреду мушкарци иду око ватре и вичу: „Živi ogenj, jari žerec, kožoderec, vse polizavec, vse požigavec, hom, hom, hom” (Пајек 1884: 132).

Бугарска и словеначка формула више не осветљавају митолошки лик јарца само у оквиру аграрних представа. Обредни контекст формулу заstraшивања везује за култ ватре. Бугарска формула изговара се у обреду који чува сећање на божанског ковача – креатора, господара ватре (Елијаде 1982: 85). У словеначком обреду то није јарац, већ *жива ватра*, демон који прождире све пред собом. Ватра има централно место у обнови соларнога циклуса (а тиме добија централно место и у култу плодности), и зато се огњишна и апотропејска, *жива ватра* код Словена, као и жртвена ватра код других индоевропских народа обнавља у време уласка у пролећно-летњи циклус и тиме добија кључну улогу у симболичкој обнови света (Лома 1999: 143). Исто се препознаје и у начину вађења ритуалне живе ватре код Словена, која има симболику сексуалног чина (уп. Лома 1999). Култ ватре је у најужој вези са соларним култом, и ватра се доводи у везу са еманацијом бога сунца (СМ 2001: 64–56). Синкретизам бога неба и(ли)

¹⁴ Друга хипотеза је у вези са праксом жртвеног јарца (а не искључује се ни могућа контаминација обредних елемената). Практика жртвеног јарца дошла је у словенску културу, према доступним подацима, тек са јудео-хришћанском традицијом (Вуловић 2015: 167), што је чини мало вероватном за разматрање порекла приповедног сижеа. Међутим, порекло жртвеног јагњета може бити у симболици аграрних представа – у убијању и васкрсавању божанства вегетације (Фрејзер 1992: 554–556).

¹⁵ Без обзира на то што је реч о уметничком тексту, Љ. Каравелов је, осим што је био реалистички писац, био и етнограф и одличан познавалац народних обичаја.

сунца са громовником познат је у изучавањима словенске религије и може се тумачити као ие. наслеђе бога ведрог неба (Лома 2005: 12–18). Соларну природу јарца¹⁶ живодерца препознаје Н. Нодило (1981 VI: 13–14). Он претпоставља да се у живодерцу крије света животиња бога громовника или сáм бог. Износећи упоредне податке из религије Балта, Индијаца, Иранаца, Грка, нарочито Германа, аутор закључује да је „spomen odratih, a ipak živih jaraca gromovitog boga” (Нодило 1981 VI: 13) сачуван у причи о јарцу живодерцу.¹⁷

3.3. Формула застрашивања „Ја сам јарац живодерац жив клан недо-клан...” појављује се у широком дијапазону жанрова: у прозном тексту, дечјим песмицама, загонеткама, дечјим играма.¹⁸ Очекивано би било да се формула – прецедентни исказ, издвојила из ширег контекста – прецедентног текста, и онда прелила у друге фолклорне жанрове – песмице, игре, загонетке.¹⁹ Међутим, и сам текст приповетке је жанровски синкретичан: то је и дечја прича, али и прича која може бити намењена одраслима, прича о животињама, као и шаљива прича са хуморним исходом (Перић 2014: 189–192). С обзиром на међужанровски статус приповетке, као и појам прасижеа који са потврдом у немачкој бајци упућује на дубоку старину, треба имати у виду да фолклорна формула вероватно није настала осамостаљивањем из прецедентног текста. Порекло формуле треба тражити у ритуалу, и то не нужно у истом ритуалном предлошку за који се везује приповедни сиже. Као имплицитни аргументи у корист овоме могу се узети следеће чињенице: 1) коза из немачке бајке не плаши животиње вербалном формулом (она је могла бити накнадно уметнута); 2) различити

¹⁶Значење гл. *jaruti* са значењем ‘распљивати, подстицати ватру’, али и ‘оплођавати’ доводи се у везу са култом Јарила и потенцијалним обредним извођењем живе ватре (Лома 1999: 138). Глагол значи и ‘окопавати за пролећну сетву’ (s. v. *jaruti*, РСАНУ). Исти корен треба довести у везу са различитим лексемама из домена пролећа и култа плодности, нпр. *jar* у значењу ‘пролеће’, *jaruца* ‘млада пшеница’, али и ‘коза која још увек није била скотна’ или ‘кокош која још увек није снесла прво јаје’ итд. (s. v. *jar*, s. v. *jaruца*, РСАНУ). Псл. корен **jarь-* у глаголу *jaruti* посматра се у ЕССЈА као хомонимичан према истом корену у вези са пролећем и годишњим циклусом (s. v. **jariti*, s. v. **jaro* / **jara* / **jarь*, ЕССЈА). Међутим, корен **jar-* треба сматрати полисемичним и изводити га из ие. **iōro-* / **iēro-* (из овог корена изводи се *jar* ‘пролеће’ са својим дериватима), који је у вези са Сунчевим циклусом (Беговић 2014).

¹⁷Основне податке о вези јарца и соларног божанства за бсл. план, као и индоиранске паралеле в. у Иванов/Топоров 1974: 83–84, 214.

¹⁸Не улазећи овом приликом у анализу фолклорних форми које бележе формулу, истичемо да су у „okviru međuzanrovske paradigmatičnosti malih formi folklora praktično [su] moguće sve kombinacije” (Сикимић 1996: 20).

¹⁹Кратке језичке и фолклорне форме обично се осамостаљују из ширег контекста. Тако фразеологизми често настају од нпр. пословица или изрека, а изреке и пословице од неког обимнијег текста, корпуса басни, Библије, итд. (Мршевић Радовић 1987: 25–27; Вуловић 2015: 26–28).

елементи дечјег фолклора иначе своје порекло дугују ритуалу;²⁰ 3) потврде о формули застрашивања на ширем јужнословенском терену не јављају се само у контексту дечјег фолклора, већ у обредима у вези са култом ватре, што посредно сведочи о архаичности формуле и сложености њене интерпретације.

Јарац живодерац изражава синкретизам и у жанру и у симболичком декодирању. У себи оваплоћује жртвену животињу (или демона)²¹ култа плодности и демона који припада култу ватре. Његова симболика разјашњава се у синкретизму соларни култ ↔ култ ватре ↔ култ плодности ↔ соларни култ.

3.4. Међутим, симболичка сложеност лика живодерца не исцрпљује се наведеним. Демони вегетације су (нарочито са преласком на хришћански културни код) позајмили своје обличе ђаволу. Ђаво је у народној представи Словена често приказан са елементима козјег лика, и коза је „ђавоље створење”; отуд и поларизација козе у словенским обредним радњама – са једне стране носи симболику аграрних представа и има улогу жртвене животиње код Словена, а са друге је нечиста животиња, па се, на пример, у Банату и Македонији не сме клати (СМ 2001: 272). За могућу деградацију свете (ритуалне) животиње соларне природе и демона вегетације у ђавола налазимо потврде не само у фолклорној формули – која описује крвавога одраног јарца са зубима попут кочева – већ и у сижеу приповетке. Д. Перић (2014: 189) у јарцу препознаје архетипски лик трикстера, а митску улогу трикстера у словенској митологији има управо ђаво, чије особине варалице преузима јарац у приповеци – он завитлава укућане;²² није га могуће убити зато што заправо не припада свету живих, већ хтонском; сакрива се у јаму – припада му „доњи свет” (Чајкановић 1973: 48); плаши животиње вербалном формулом, али и својим демонским ликом. Истерује га јеж – животиња која има космичку улогу у стварању света код Јужних Словена; припада култу сунца и има функцију апотропајона, исцелитељска и магијска својства (Гура 2005: 193).

4. Уместо закључка

Овим прилогом желели смо да укажемо на вишеслојни културни и митолошки набој који се открива у лику демонскога јарца у жанровској разноликости фолклорних форми. На основу приповедног сижеа и формуле

²⁰ Везу са козом у корпусу дечјег фолклора в. у Екерт 1988: 65, где уп. и друге изворе.

²¹ Веза између животињских и демонолошких ликова у народној традицији некада је толико блиска да „повремено иде до њиховог потпуног неразликовања или поклапања” (Гура 2005: 11).

²² „У народним веровањима, ђаво се стално петља у живот људи, прави им ситне пакости, приморава их на неоправдане поступке (‘уводи у грех’) [...]” (СМ 2001: 171).

за коју се везује, као и упоредних филолошких, етимолошких, религијских и етнолошких података, реконструише се митолошки лик јарца и упућује на његову симболичку синкретичност. За рашчитавање *јарца живодерца* у српској етномитологији, а с обзиром на шири јужнословенски контекст, нуди се следећа развојна линија: света/жртвена животиња соларног божанства (↔ култ ватре) ↔ жртвена животиња / демон у словенском култу плодности (↔ култ ватре) → деградација у представу словенскога ђавола.

ИЗВОРИ

- Ваљевац 1890:** М. Valjavec, *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici*, Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare.
- Грим 2014:** Ј., W. Grimm: *The Complete First Edition. The Original Folk and Fairy Tales of the Brothers Grimm*, translated and edited by J. Zipes, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2014.
- Даничић 1863–1864:** Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1–3, Београд: Државна штампарија.
- ЕССЈА:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва: Наука, 1974–.
- Каравелов 1868:** Љ. Каравелов, Бугари старог кова, *Вила*, 8: 169–179.
- Караџић 1818:** В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, у Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.
- Караџић 1870:** В. С. Караџић, *Српске народне приповијетке, друго умножено издање*, у Бечу: у наклади Ане удовице В. С. Караџића.
- Курт 1901:** М. Kurt, „Sickalice”, *Školski vjesnik*, 8, 05–08: 483–484.
- Пајек 1884:** Ј. Пајек, *Črtice iz duševnog žitka štajerskih Slovencev*, Ljubljana: Matica slovenska.
- Папратовић 1940:** М. Papratović, *Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom*, u: *Zbornik za narodni život i običaje hrvatskoga naroda*, XXXII, 2: 162–164.
- Плохл Хердвигов 1868:** R. F. Plohl Herdvigov, *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke*, Varaždin: Platzer i sin.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1880–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- СМ:** *Словенска митологија, енциклопедијски речник*, ред. С. Толстој, Љ. Раденковић, Београд: Zeptr Book World, 2001.
- Смичиклас 1911:** Т. Smičiklas, *Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji*, u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XVI, 2: 297–298.

ЛИТЕРАТУРА

- Беговић 2014:** К. Беговић, Мали увод у дијахрону семантику – корен **jarъ* (*jar, jara, jarost*): значењске транспозиције кроз време, у: Савремена проучавања језика и књижевности, година V, књ. 1, ур. М. Ковачевић, Ј. Петковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 15–26.
- Гура 2005:** А. Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд: Бримо, Логос, Глобосино.
- Екерт 1988:** R. Eckert, Zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen (Phraseologismen mit den Komponenten *dъrati* & *koza* bzw. *kozъlъ*), u: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, IV: 59–70.
- Елијаде 1982:** М. Elijade, *Kovači i alhemičari*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Зечевић 2008:** С. Зечевић, *Српска етномитологија*, Београд: Службени гласник.
- Иванов/Топоров 1974:** В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука.
- Лома 1999:** А. Лома, 'Петлић', 'палидрвце' или 'оплодатељ'?, у: *Кодови словенских култура 4, Делови тела*, ур. Д. Ајдачић, Београд: СЛЮ, 131–145.
- Лома 2005:** А. Лома, Стара словенска религија, један поглед из компаративног угла, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LIII, I–III: 9–27.
- Маслова 2007:** В. А. Маслова, *Лингвокултурологија*, Москва: «Академија».
- Мокијенко 1989:** В. М. Мокиенко, *Славјанскаја фразеологија*, Москва: «Высшая школа».
- Мршевић Радовић 1987:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Нодило 1981:** N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split: Logos.
- Перић 2014:** Д. Перић, Усменопоетска химера: јарац живодерац – од мита до дечјег фолклора, у: *Српски језик, књижевност, уметност 2 (зборник радова са VIII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу)*, *Сатир, сатира, сатирично*, ур. Д. Бошковић, Ч. Николић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 185–194.
- Сикимић 1996:** В. Sikimić, *Etimologija i male folklorne forme*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Сикимић 1999:** Б. Сикимић, Кожа деверска, *Српски језик*, 4, 337–360.

Фрејзер 2003: Dž. Frejzer, *Zlatna grana, Proučavanje magije i religije*, Београд: Ivanišević.

Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. прва, *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М.